

Juozas KARACIEJUS

ETIMOLOGINĖS PASTABOS P. SKARDŽIAUS „LIETUVIŲ KALBOS ŽODŽIŲ DARYBOJE“

Praėjus penkiasdešimtmečiui po vienintelio specialiai lietuvių kalbos žodžių darybai skirto A. Leskieno (Leskien 1891) darbo, 1941–1943 m. pasirodžiusi P. Skardžiaus kapitalinė monografija „Lietuviai kalbos žodžių daryba“ (toliau: ŽD) buvo naujas žingsnis ne vien dėlto, kad jos autorius panaudojo daug daugiau medžiagos, bet ir todėl, kad buvo pirmasis lietuvio kalbininko parašytas šios srities darbas, kuriame autorius stengėsi „n u r o d y t i t a s p r i e m o n e s, k u r i o m i s m e s s a v a r a n k i š k a i n a u d o j a m ē s s a v o p a - č i u ž o dži u a t s a r g a i p a d i d i n t i“ (ŽD 14; išretinta P. Skardžiaus). Nors iš šio P. Skardžiaus teiginio išeitų, jog pagrindinis démesys sutelktas sinchroninei žodžių darybos analizei, bet iš tikrujų taip nėra: šis darbas „yra ne tik s i n c h r o n i n i s žodžių darybos aprašas, bet ir jos d i a c h r o n i n i s tyrimas, susiejantis lietuvių kalbos žodžių darybą, jos ypatybes su baltų bei kitų indoeuropiečių kalbų žodžių darybos ypatybėmis, paaiškinantis indoeuropiečių kalbų žodžių darybos bendrąsias ištakas ir dēsningumus“ (Rosinas 1996: XVI–XVII). Savaime suprantama, kad, tirdamas lietuvių kalbos žodžių darybą ne tik sinchroniškai, bet ir diachroniškai (P. Skardžius buvo lietuvių kalbos istorijos specialistas), pirmosios lietuvių kalba monografijos, skirtos žodžių darybai ir padėjusios tvirtus pamatus vėlesniems tiek diachroniniams, tiek sinchroniniams žodžių darybos aprašams (turimi galvoje prof. V. Urbučio ir habil. dr. S. Ambrazo darbai), autorius negalėjo apeiti ir vieno ar kito darinio etimologijos, nes XX a. vidurio etimologija gerokai skyrėsi nuo XIX a. etimologų darbų, kuriuose dažniausiai būdavo nurodomos tik giminiškos žodžių šaknys. P. Skardžiaus ŽD rašymo laikais etimologija daugiau démesio skyré žodžių darybai, t.y. ji stengėsi pateikti ne tik tą pačią šaknį turinčius žodžius, bet i pirmą vietą iškelti tuos žodžius, kurie turi giminiškus darybinius formantus ir tokiu būdu nustatyti pirmynkštę reikšmę bei paaiškinti jos raidą. Todėl iš karto persasi išvada, kad be platesnių ar siauresnių etimologinių pastabų, rašydamas minėtą monografiją, P. Skardžius negalėjo apseiti. Iš tikrujų šiame veikale tokią pastabą yra gana daug ir detalesniam jų aptarimui reikėtų specialaus didesnės apimties darbo. Čia bus pasitenkinama tik kelių vienos semantinės grupės – socialinių – terminų etimologiniai komentarais, esančiais ŽD, ir, pasirėmus naujesniais šios srities tyrinėjimais, bus bandoma parodyti, kaip šių terminų kilmė aiškinama dabar, juoバカ kad P. Skardžius veikalo „Pratarmeje“ nurodė: „Reikiamais žodžių etimologijos

duodamos tik patikimesnės“ (ŽD 12). Vadinasi, jis atsiribojo nuo tuo metu paskelbtų atskirų žodžių hipotetinių etimologijų, o daugiausia rēmësi tradicinëmis. Tai aiškiai matyti iš „Sutrumpinimų“ sąraše nurodytos etimologinës literatūros, kurios pagrindą sudaro K. Būgos, J. Endzelyno, E. Benveniste'o, A. Meillet darbai bei E. Boisacqo, E. Bernekerio, A. Brücknerio, F. Klugës, A. Waldës – J. B. Hofmanno, A. Waldës – J. Pokorno etimologiniai žodynai.

C i t v a r a s. Iki šiol šio mitologinio lietuvių personažo kilmë, atrodo, tebekelia daugiausia diskusijų. Taip yra todël, kad jo kilmës problema domina ne tik kalbininkus, bet ir mitologus. Mat nuo patikimo šio žodžio kilmës aiškinimo priklauso *aitvaro* vietas, jo funkcijų lietuvių mitologijoje nustatymas. P. Skardžius apie jį rašo taip: „Dabar daugelio sudëtinių žodžių sudëtinumo ne tik nebejaučiame, bet net beveik ir nebesuprantame, pvz. *aitaras* (iš *aiti-varas* [...]; dël kilmës žr. Būga LKŽ 26)“ (ŽD 404). Taigi P. Skardžius šiame veikale rēmësi K. Būga, kuris pritarë 1911 m. E. Lidéno paskelbtai etimologijai, pagal kuria, remiantis suomių baltizmu (?) *aitta* „maisto sandëlis“, pirmasis šio dûrinio komponentas *ait(i)* – reiškia „klëtis“ ir toliau giminiškas su sl. **játa* „bûdelë, trobelë“, o antrasis – *varas* reiškia „sargas“ < ide. **woros* „sargas“. Vadinasi, pirminë šio dûrinio reikšmë bus buvusi „klëties sargas“. H. Güntero aiškinimą, jog pirmasis šio lietuvių kalbos dûrinio komponentas esës giminiškas su skr. *éta-* „spindintis, margas“, K. Būga laikë ne tokiu priimtinu (Būga 1961 3: 336–337). E. Fraenkelis „Lietuvių kalbos etimologiniame žodyne“ pirmajį šio dûrinio komponentą linkës sieti su osk. *aeteis* „partis (dalies)“, o antrajį – su lie. *varytī*, pr. *warrien* „jëga“ (Fraenkel 1962 1: 4). Yra dar ir kitokių šio dûrinio kilmës aiškinimų. Pavyzdžiui, V. Ivanovas ir V. Toporovas lie. *aitvarą* sieja su iranénų rekonstruotu žodžiu **pati-vāra-* (Ivanov, Toporov 1987 1: 55; 1991: 26), bet pastarasis siejimas bene mažiausiai patikimas, nes „*ait(i)varas* greičiausiai susidarë pačioje lietuvių kalboje: *ait(i)-* galima sieti su *áitas* ‘vaikštikas, padauža, nenuorama’ (: *eítî*), o *-varas* – su *vāras*, la. *vara*, pr. *warri(e)n* ‘jëga’“ (Zinkevičius 1984 1: 184–185). Vadinasi, ir dabar labiausiai neaiški šio dûrinio pirmojo komponento kilmë, o dël antrojo – daugmaž sutariama. Todël visiškai teisus A. Sabaliauskas sakydamas, kad *aitvaras* yra „neaiškios kilmës, daug diskusių tebekeliantis žodis“ (Sabaliauskas 1990: 214). Bet P. Skardžiaus pasirinkta K. Būgos aprobuota E. Lidéno etimologija tuo metu buvo patikimiausia.

B a l v a. Nagrinédamas priesagos *-va* vedinius, P. Skardžius pabrëžia, jog kai kurie „šios priesagos daiktavardžiai artimų giminiečių, bent mûsų kalboje, visai nebeturi, pvz. [...] *balva* „dovana“ BrB2 Moz XXIII 8; BrP I 324 (= lat. *bałva* „t.p.“)“ (ŽD 378). Iš tikrujų šis visiems baltams pažistamas žodis, galima sakyti, iki šiol yra be etimologijos, nors pokario metais bent porą kartų buvo bandyta paaiškinti šio žodžio kilmę. Ta pačia proga reikia pridurti, kad abu kartus išsprësti šio žodžio kilmës problemą mëgino latvių kalbininkai: 1957 m. vokiečių kalba paskelbtame straipsnyje A. Gåters ši baltų kalbų žodj bandë kildinti iš ide. **bhel(eu)-* „mušti, plakti“ (Gåters 1957: 80–86), o visai neseniai

K. Karulis – iš ide. **bhel-* „spindintis, blizgantis; baltas“. Pastarojo nuomone, reikšmės raida buvusi tokia: „baltas“ → „geras“ → daikt. „nauda“ (Karulis 1992 1: 105). Iš pirmo žvilgsnio toks K. Karolio aiškinimas atrodo visai patikimas, tačiau labiau pasigilinus latvių kalbos faktais pagrįsta semantinė raida kelia abejonių, nes lie. *balva*, panašiai kaip ir pr. *balwe*, reiškia ne „dovaną“ apskritai, bet „papirkimo dovaną, kyši“. Todėl negalima, atrodo, atmesti prielaidos, kad šis žodis į baltų kalbas gali būti atklydės iš iki šiol nenustatyto šaltinio, juo ba kad jis neturi artimų giminaičių ne tik baltų, bet ir kitose indoeuropiečių kalbose (plg. Abaiev 1958 1: 248–249; Fraenkel 1962 1: 33; Toporov 1975: 190).

B a n d à : b e ū d r a s . Aptardamas lie. *bandā* „turtas, pelnas, nauda; galvijai, galvijų kaimenė; bernui pasėti javai kaip priedas prie metinės algos“ darybą ir pabréžęs, jog šis daiktavardis priklauso tai darinių grupei, „kurių dabar nebegalime jungti su jokiais pirminiais savo kalbos veiksmažodžiais“ (ŽD 42). P. Skardžius toliau nurodo, jog jis giminiškas su pr. *en-bāndan* „zum Nutzen“, got. *bindan* „rišti“, mūsų *bendras* „gemeinsam; dalyvis“ ir kt. arba *bandýti*, pr. *perbānda* „gundo“, žr. Būga TŽ I 410 t., Endzelin MLV I 262“. O atskirai kitoje vietoje nagrinėdamas lie. *beñdras* darybą P. Skardžius dar prideda, kad jis giminiškas su „lat. *biedrs* „t.p.“: gr. *πενθερός* „uošvis“; plg. s. ind. *bándhu* „sujungimas, junginys, giminystė, bendrovė, santykis; giminietis, šeimos narys“, *bandhati* „jis riša“ ir kt.“ (ŽD 298). Taigi ir šiuo atveju P. Skardžius pateikia tuo metu vyrausią ir žymiausią baltistų K. Būgos bei J. Endzelyno patvirtintą šių žodžių kilmės aiškinimą, kurio laikomasi ir dabar (plg. Fraenkel 1962 1: 34, 39). Tiesa, kartais visai be reikalo ir mūsų dienomis bandoma reviduoti pirmojo žodžio kilmės aiškinimą. Pavyzdžiu, pirmojo „Latvių kalbos etimologijos žodyno“ autorius K. Karulis lie. *bandā* „raguočiai, kaimenė“ mėgina atskirti nuo lie. *bandā*, vartojamo visomis kitomis reikšmėmis (Karulis 1992 1: 106), bet toks bandymas neturi jokio tvirtesnio pagrindo, nes lie. *bandā*, la. *bañda* reiškia tokį turtą, kuris yra tam tikro sandėrio rezultatas. Todėl to sandėrio jungianti grandis yra lie. *beñdras* „partneris, dalyvis“ (plačiau žr. Karaliūnas 1993: 266–267).

B é r n a s . Kaip jau buvo minėta, analizuodamas vieno ar kito žodžio darybą, P. Skardžius stengési ne tik paaiškinti jo kilmę, bet ir nustatyti pirminę jo reikšmę bei glaučiai nusakyti semantinę raidą. Pavyzdžiu, nagrinėdamas -na- priesagos vedinius, P. Skardžius nurodo: „Šalia būdvardžių mūsų kalboje yra ir priesagos -na- daiktavardžių, kurių dalis yra arba gali būti sudaiktavardėjė senoviniai būdvardžiai, pvz. *bérnas* „vaikelis, kūdikis, mažas vaikas; vaikis, Knecht“. Toliau P. Skardžius nurodo, jog šis žodis, kaip ir jo ekvivalentiškas atitikmuo la. *bérns*, giminiškas su „gr. φέρω „nešu“, go. *baíran* „nešti, gaminti, gimdinti“, ir priduria: „taigi pirmoji *berno* reikšmė galėjo būti „atneštas, atneštinis“ (ŽD 217). O kitoje ŽD vietoje, aptardamas žodžių vartosenos bei reikšmių raidą, autorius sako, kad nuo individualaus galvojimo perejus „prie grupuojamomo daiktų suvokimo bei vadinimo [...] ta žodžių arba jų atskirų lyčių gausybė, kuri senovė buvo reikalinga kiekvieno daikto ypatybei ir kiekvienam įvykiui bei veiks-

mai pavaizdžiai kvalifikuoti, ilgainiui nebevisados buvo reikalinga, nes naujai atsirandančioms idėjomis ar sąvokoms žymėti dabar [...] daug kur buvo pradėta naudotis jau esančiaisiais žodžiais, tik, žinoma, juos dažnai visaip modifikujant ir pakeičiant jų reikšmes. [...] Pvz. kad ir tas pats *bérnas*: turėdamas tą pačią šaknį *ber-*, kaip ir lot. *ferō* „nešu“, s.ind. *bháratí* „neša“ ir kt., iš pradžios galėjo būti „atneštas, atneštinis“, iš kur vėliau galėjo išriedėti tolimesnė reikšmė „kūdikis, mažas vaikas“, toliau „vaikinas, vaikis“, „samdinys“, „dvaro darbininkas“ ir kt., žr. 217 psl.“ (ŽD 577). Lygiai taip pat šio žodžio kilmė ir reikšmės raida aiškinama ir dabar (plg. Fraenkel 1962 1: 40; Pokorny 1959: 131; Sabaliauskas 1990: 17).

Liaudis. ŽD trumpai palietęs senųjų priebalsinių ir *i* kamienų santykius, t.y. priebalsinių kamienų perėjimą į *i* kamieną, ir konstatavęs, kad „seniau yra buvę ir vadinančių tikrujų *i* kamieno atstovų“, P. Skardžius pateikia šio kamieno pavyzdžių su trumpomis etimologijomis, tarp kurių randame ir seną, jau M. Daukšos „Postilėje“ vartojamą, lietuvių kalbos socialinį terminą *liáudis*, lyginamą su la. *lāudis* „žmonės“, s.sl. *Iudje*, s.v.a. *Iuti* „t.p.“ (ŽD 51). Taip šis specifinis baltų-slavų-germanų socialinis terminas etimologizuojamas ir dabar (plg. Sabaliauskas 1990: 24; Stang 1972: 32). Tiesa, buvo bandyta etimologiškai ji sieti su *liūdēti* (Karaliūnas 1976: 89), tačiau šis siejimas, nors formaliai fonetiškai atrodytu įmanomas, nėra patikimas, nes „lie. *liūd-éti* ir pan. yra kitokios kilmės“ (Mažiulis 1996 3: 88).

Viespatys. Apie ši seną lietuvių kalbos dūrinį dabar prirašyta ne tiek jau mažai. Reikalas tas, kad šio dūrinio negalima palikti nuošalyje ne tik kai kalbama apie daiktavardį bei įvardį *pàts*, bet ir tada, kai aiškinama daiktavardžio *viešnià* bei būdvardžio *viēšas* kilmė. Todėl savaimė suprantama, kad nagrinėdamos dūrinius negalėjo jo apeiti tylomis ir P. Skardžius, kuris čia, atrodo, pirmasis lietuvių lingvistinėje literatūroje taip įtikinamai įrodė, kad „tieki savo daryba [...], tiek kilme (plg. s. ind. *viš-pátih* „šeimininkas, bendruomenės galva“ ds. vd. *vísaḥ* „žmonės, valdinai“, s.sl. *vīss* „kaimas“, lat. *vīesis* „svečias“, mūsų *viešeti* „svečiuose būti, kieminėti“, gr. *oίκος* „namas“ iš *foίκος* ir kt.) yra didžiai senas žodis“ ir kad jo etimologija bei kultūros istorijos faktai rodytų, jog „senovėje jis veikiausiai yra buvęs ne kas kita kaip vienesės, t. y. kiemo, tame gyvenančios padermės valdovas, paskui, jau istoriniai laikais, tapęs paprastu *ponu* „Herr“ [...]. Bet nepaisant šito senumo, mūsiskio *viešpaties* visiško atitikmens nerandame nei vienoje kitoje ide. kalboje: s.ind. *viš-pátih* pirmojoje dalyje turi šaknį *viš-* (iš **ui̥k-*), kuri balsių kaitos laipsniu visai sutinka su s.sl. *vīss* „kaimas“ (> 1. *wieś* ir kt.), o mūsų *viešpaties*, pirmynkščio priebalsinio kamieno, pirmoji dalis kaip tik yra *e-* laipsnio – **veiš-*, kuri toliau santykiauja su **vaiš-*, plg. *viešē* „svetyba“ (: užgimė vienesėje [= w gościnie] ant kelio DP 39), ds. *viēšės* „viešimasis metas“ End., *váišės* „valgymas viešėse“ [...]“ (ŽD 394). Prie šių P. Skardžiaus pastabų apie šio žodžio kilmę nelabai ką galima pridurti. Nebent tai, kad šiek tiek vėliau daugiau filologiniu požiūriu lie. *viešpatę*, gretindamas

su pr. *waispatin* bei slavų *gospod*, nagrinėjo E. Fraenkelis (Fraenkel 1950: 51–89). Būtent P. Skardžiaus ir iš dalies E. Fraenkelio išvadomis remdamasis J. Jurginis, pasitelkės istorinius duomenis, pabandė dar kartą įrodyti, kad „slaviškas *ponas* ir lietuviškas *viešpats* buvo lietuvių kalboje sinonimai dėl vienodos socialinės tų žodžių kilmės“ ir kad „viešpats buvo atskiro ikifeodalinės lietuvių bendruomenės valdovas arba seniūnas“ (!) o pati *viešė* – analogiška slavų *župai* (Jurginis 1957: 344–345). Nesileidžiant į straipsnio autorius pateiktų istorinių duomenų analizę (tai istorikų duona), galima daryti išvadą, jog J. Jurginio straipsnyje tik pakartotos P. Skardžiaus išvados – jokių naujų lingvistinių duomenų tame nepateikta.

Kaip minėta, tokį etimologinių pastabų ŽD yra labai daug. Bet ir iš šių kelių pastabų, atrodo, darosi aišku, kad P. Skardžius buvo įsitikinęs, jog be kruopščios ir detalios istorinės žodžio darybos analizės negalima pateikti ir patikimesnės žodžio etimologijos. Kaip tik už tai jis „barė“ E. Fraenkelį, jog pastarasis „Lietuvių kalbos etimologiniame žodyne“ „etimologizuojamus žodžius daugiausia tik gretina su kitais žodžiais arba lygina su kitų, kartais net tolimiausių indoeuropiečių kalbų atitikmenimis, bet gana mažai tesirūpina jų vartosena, daryba, susiformavimu ir ypač jų reikšmėmis bei tų reikšmių raida pačioje lietuvių arba kitų baltų kalbose“ (Skardžius 1971: 121).

LITERATŪRA

- A b a i e v 1958: А ба е в В. И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка* 1, Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- B ū g a K. 1961: *Rinktiniai raštai* 3, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- F r a e n k e l E. 1950: Slavisch *gospod*, lit. *viešpats*, preuss. *Waispatin* in Zubehör. – *ZfS/Ph* 20: 51–89.
- F r a e n k e l E. 1962: *Litausches etymologisches Wörterbuch* 1, Heidelberg-Göttingen.
- G ä t e r s A. 1957: Bemerkungen zur indogermanischen Wurzel **bhel(eu)*- „schlagen“. – *KZ* 75: 80–86.
- I v a n o v, Т о р о г о в 1987: И в а н о в В. В., Т о п о р о в В. Н. Айтварас. – *Мифы народов мира* 1, Москва: Советская энциклопедия.
- I v a n o v, Т о р о г о в 1991: И в а н о в В. В., Т о п о р о в В. Н. Айтварас. – *Мифологический словарь*, Москва: Советская энциклопедия.
- J u r g i n i s J. 1957: „Viešė“ ir jos „pats“. – *Literatūra ir kalba* 1, Vilnius: 331–345.
- K a r a l i ū n a s S. 1976: Lie. *čiutnūs* „švarus, tvarkingas...“, *taūsti(-čia)* „ilgėtis, liudėti“ ir jų giminaičiai. – *Baltistica* 12(1), 85–94.
- K a r a l i ū n a s S. 1993: К а р а л ю н а с C. [rec.]. Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca I-II. Rīga „Avots“ 1992. – *Linguistica Baltica* 2.
- K a r u l i s K. 1992: *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* 1, Rīga: Avots.
- L e s k i e n A. 1891: *Die Bildung der Nomina im Litauischen*, Leipzig: Hirzel.
- M a ž i u l i s V. 1996: *Prūsų kalbos etimologijos žodynėlis* 3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- P o k o r n y J. 1959: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* 1, Bern und München: Francke Verlag.

- R o s i n a s A. 1996: Pranas Skardžius ir jo darbai. – P. S k a r d ž i u s. *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, XII-XXVIII.
- S a b a l i a u s k a s A. 1990: *Lietvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslas.
- S k a r d ž i u s P. 1971: Etimologinio lietvių kalbos žodyno problemos. – *Lituanistikos instituto 1971 metų Suvažiavimo darbai*, Chicago, 121–127.
- S t a n g C h r. S. 1972: *Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen*. Oslo-Bergen-Tromsö: Universitetsforlaget.
- T o p o r o v 1975: Топоров В. Н. *Прусский язык. Словарь. A-D*, Москва: Наука.
- Z i n k e v i č i u s Z. 1984: *Lietvių kalbos istorija* 1: *Lietvių kalbos kilmė*, Vilnius: Mokslas.

**ETYMOLOGISCHE BEMERKUNGEN IN DER MONOGRAPHIE VON P. SKARDŽIUS
“LIETUVIŲ KALBOS ŽODŽIŲ DARYBA” (“DIE WORTBILDUNG DES LITAUISCHEN”)**

Zusammenfassung

Die Studie von P. Skardžius enthält verhältnismäßig viele etymologische Bemerkungen, da der Autor bestrebt ist in seinen diachronischen Untersuchungen der Wortbildung im Litauischen nicht nur die Herkunft der Wörter festzustellen sondern auch ihre semantische Entwicklung. P.Skardžius stützt sich dabei auf die damals traditionellen Etymologien. Im vorliegenden Beitrag werden nur die Etymologien einer semantischen Gruppe – eines Teils der sozialen Termini (*aitvaras, balva, banda, bendras, liaudis, viešpats*) – überblickt und dabei die Resultate der neueren Forschung herangezogen. Unsere Analyse gestattet zu folgern, daß bis in die Gegenwart die Herkunft von lit. *aitvaras* nicht geklärt ist, und daß die Versuche, lit. *balva, banda* (K. Karulis) bzw. lit. *liaudis* (S. Karaliūnas) auf eine andere Weise zu erklären, keine überzeugenden Rezultate gegeben haben.